

С.В. Конча

«СТЕПОВА» КОНЦЕПЦІЯ ПОХОДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Стаття продовжує критичний аналіз версії походження найдавніших носіїв індоєвропейських мов з Надчорноморсько-Каспійських степів. Розглянуто розробки провідних західних прибічників степової концепції кінця 1980—1990-х років і відомих українських дослідників.*

Численні публікації та активна наукова діяльність Марії Гімбутас сприяли підвищенню інтересу до проблеми прабатьківщини індоєвропейців у цілому і степової версії зокрема. Як не дивно, археологічні розробки М. Гімбутас знайшли відгук і підтримку насамперед серед лінгвістів. На користь степової версії (в інтерпретації М. Гімбутас) висловлюються відомі науковці Р. Кроссленд, П. Фрідріх, А. Товар, Ф. Адрадос, П. Леман та ін. Багато хто з мовознавців, а також чимало істориків, етнографів, антропологів свої власні розробки підпорядковують побудовам М. Гімбутас і приймають ідею про прийшлість носіїв індоєвропейської (далі — і.-є.) мови в Європі зі степу майже як аксіому (рис. 1)¹.

Ставлення археологів до побудов дослідниці виглядає, однак, значно стриманішим. Важко назвати дослідника-фахівця, який приєднався б до її положень щодо генетичних відносин між культурами, так само важко назвати дослідження, де хоча б деякі з цих положень підкріплювалися нововідкритими матеріалами². Навіть прибічники «степової» концепції обережно пишуть лише про зовнішні впливи і контакти між центральноєвропейськими і степовими племенами³. Водночас деякі дослідники прямо вказують на відсутність матеріалів, які підтверджували б тезу М. Гімбутас про проникнення степової людності далеко вглиб Центральної Європи⁴.

Отже, між поширеним у 1970—1980-х роках переконанням у слухності степової версії та її «матеріальним» обґрунтуванням утворився значний розрив. Спроба здолати його міститься в монографії Джеймса Патрика Меллорі⁵, одного з молодших колег і послідовників М. Гімбутас.

Дж. Меллорі намагається підвести під міркування прибічників степового походження індоєвропейців (далі — ІЄ) більш твердий ґрунт. На відміну від М. Гімбутас, він надає перевагу аналізу конкретного археологічного матеріалу перед абстрактними ідеями про «пасторалізацію» як рушійну силу індоєвропейізації і надмірними узагальненнями, що впливають звідси.

Еквівалентом індоєвропейської спільноти напередодні розпаду замість гіпотетично-уявної «давньоямної» культури виступають, згідно з Дж. Меллорі, пам'ятки культурної спільноти Середній Стіг, розташовані в степах та лісостепах між Дніпром і Доном, а також пам'ятки хвалинської культури на Волзі. Тим самим прабатьківщина переноситься з волго-уральських і каспійсько-аральських степів на лісостеповий простір між Дніпром і Волгою. Дж. Меллорі підтримує припущення про генетичний зв'язок між середньостогівською культурною спільнотою та маріупольською, що передувала першій у дніпровсько-волзьких степах, розглядаючи, таким чином, маріупольську спільноту як археологічний еквівалент ранніх індоєвропейців⁶.

* Конча С.В. Концепція «степових інвазій» М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу // Археологія. — 2001. — № 3. — С. 35—43.

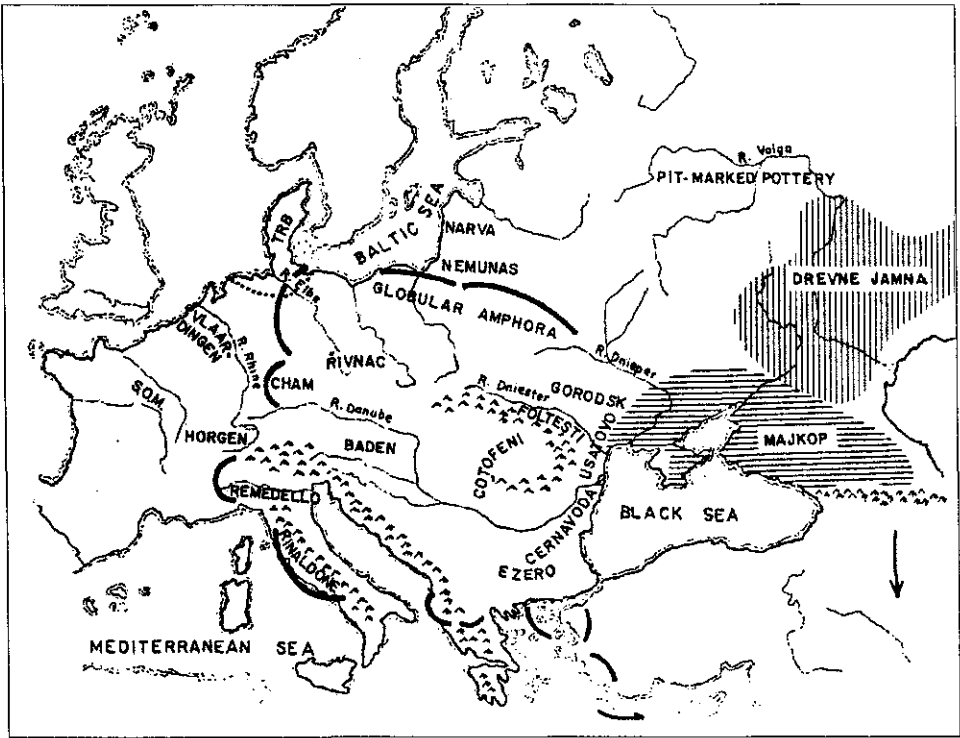

Рис. 1. Терени, що, згідно з М. Гімбутас, наприкінці IV тисячоліття були охоплені потужними степовими впливами — “курганізацією” (окреслені жирними смугами; пор. із рис. 2 і 3)

Середньостогівсько-хвалинська епоха (≈ 4500—3500 рр. до н. е.) була часом фінальної стадії існування і.-є. спільноти і водночас початком розпаду мовної та етнокультурної єдності індоєвропейців. Збільшення щільності населення внаслідок переходу до скотарсько-землеробських форм господарства, освоєння конярства стимулювали розселення мешканців дніпровсько-вольських степів і лісо-степів як у малоосвоєні степові простори на сході, так і на зайняті осілими землеробами західні терени.

Узагальнюючи розробки В. Генінга, Т. Потьомкіної, Е. Бадєцької, А. Виноградова, Є. Кузьминої та інших дослідників археологічних матеріалів Поволжя, Казахстану і Центральної Азії, Дж. Меллорі прослідковує поступове просування нащадків середньостогівсько-хвалинських племен (= індоєвропейців) на схід — до кордонів Індії та Ірану. Цей рух опосередковується, по-перше, генетично спорідненими з хвалинськими, явними пам'ятками волго-уральського регіону (IV—III тис. до н. е.), по-друге, — могильниками Верхня Алабуга та Убагани по той бік Уралу, а також пам'ятками афанас'ївської культури в приалтайських степах (III тис. до н. е.)⁷. Нащадки людності, репрезентованої цими пам'ятками, широко розселяються степами Центральної Євразії від південного Уралу до Паміру і Каракумів, де складається андронівська культура (II тис. до н. е.).

На території Середньої Азії південні групи андронівських племен вступають у контакти з місцевим землеробським населенням, унаслідок чого виникають метисовані пам'ятки типу Дашлі Тепе, Сапаллі Тепе, тазабаг'ябської культури, які відображують поступове проникнення степової людності до Середньої Азії, а згодом, імовірно, й південніше — до Ірану. Поховання типу Гандхара на р. Сват у Пакистані, які засвідчують деякі риси, властиві степовим культурам, відбивають аналогічний процес проникнення нащадків степового андронівського населення до Індії⁸.

Дж. Меллорі поділяє думку, згідно з якою генетична спадкоємність між андронівськими та пізнішими степовими пам'ятками I тис. до н. е., що належали іраномовним племенам, а також свідчення про проникнення степової людності у II тис. до н. е. до Ірану та Індії дають підстави ототожнити андронівську та деякі інші попередні степові культури з найдавнішими носіями індоіранських мов⁹.

Рис. 2. Пам'ятки степового типу у басейні Дунаю і на Балканах IV—III тис. до н.е. (узгальнено Дж. Меллорі)

Зв'язок цих культур опосередковано через яму із середньостогівською підсилює тезу про індоєвропейську атрибуцію останньої.

Проникнення степової людності дніпро-возького ареалу на терени західніше Нижнього Подніпров'я і далі — на нижній Дунай відбувається в основних рисах за тією схемою, яку накреслила М. Гімбутас. Прослідковується кілька хвиль цих проникнень, найпотужніші з яких сягають середньої та верхньої течії Тиси, нижніх течій річок Сави, Драви, сербської Морави та з'являються південніше Балканських гір, де виникають (у другій половині IV тис. до н. е.) синкретичні пам'ятки типу Езеро (рис. 2).

У зоні, де простежується експансія степових племен, і в деяких прилеглих регіонах (Середня Наддунайщина, Південна Фракія, Північ-но-Західна Анатолія) утворюється низка культур з дуже близькими проявами («циркумпонтійська культурна область»). На думку багатьох дослідників, рухливі групи вихідців зі степу відігравали в цій області роль зв'язувального елемента та опосередковували розповсюдження в ній нових культурних тенденцій і технічних досягнень¹⁰.

Отже, існує достатньо підстав для твердження про значну участь степової людності в етногенезі відомих індоєвропейськомовних груп Балкано-Анатолійського ареалу, що слугує на користь тези про знаходження центрів індоєвропеїзації саме в степах і лісостепах Надчорномор'я і Поволжя.

Наявність культурно-історичного континуїтету (або своєрідної етнокультурної безперервності): балкано-дунайські культури пізньої міді — тип Усатово-Фолтешті — ямна культурна спільнота, генетично пов'язані з останньою культурою в Азії, дає змогу припустити ідентифікацію населення, яке складало цей континуїтет, із греко-вірмено-арійською (+ фракійці, фрігійці) гілкою і.-е. мовної сім'ї, яка, згідно з поглядами лінгвістів, існувала на одному з етапів епохи розпаду індоєвропейської єдності¹¹.

Як видно, «степову» гіпотезу досить переконливо верифікує Дж. Меллорі на археологічному матеріалі. Певну проблему становить ув'язка степової версії прабатьківщини ІЄ з походженням анатолійської мовної групи, оскільки матеріали, які б свідчили про проникнення степового елемента в центральну і східну частини Малої Азії, невідомі¹². Деякі дослідники пояснюють цю обставину недостатньою дослідженістю цих регіонів. До них приєднується і Дж. Меллорі, погоджуючись з думкою можливого проникнення предків хетто-лувійців через Кавказ¹³.

Значно складнішою й важливішою є проблема індоєвропеїзації лісової смуги Європи західніше Дніпра (тим більше, що посилається на недостатність археологічного матеріалу на цей раз важче). Дж. Меллорі розглядає по черзі всі пропозиції, які висували прибічники східного походження центральноєвропейських культур епохи міді, порівнюючи аргументи «за» і «проти».

1. Поширену в 1930-х роках гіпотезу про походження центрально- і північноєвропейських культур шнурової кераміки (далі — ШК) зі степів між Дніпром, Волгою і Північним Кавказом нині можна вважати спростованою. Показово, що від неї зрештою відмовилися навіть колишні палкі прибічники — Т. Сулимирський, К. Яжджевський, М. Гімбутас, В. Даниленко¹⁴.

2. І. Артеменко та деякі інші українські археологи припускали походження культур ШК від середньодніпровської культури (СДК), в якій яскраво виражено поєднання рис, властивих для ШК і культур ямної спільноти (ЯКІС)¹⁵. Утім

походження елементів і форм, властивих для західних культур ШК, від СДК не є переконливим, не доведено також більшу давність цієї культури порівняно з ранніми західними групами, які утворюють так званий *спільноєвропейський горизонт*¹⁶. Водночас Л. Кіліан переконливо демонструє глибоку різницю між матеріалами західних культур ШК, з одного боку, і матеріалами спільними для ЯКІС і СДК, з іншого¹⁷.

3. Близькою до поглядів І. Артеменка, Н. Бондаря та інших дослідників є позиція чеського археолога Мирослава Бухвальдека, на думку якого, у спільноєвропейському «А-горизонті» культур ШК поєднуються риси, характерні для культур лійчастих кубків (далі — ЛК), кулястих амфор, трипільської та ямної. У зв'язку з цим імовірно виглядає зародження матеріального комплексу «горизонту А» в районі стику згаданих культур між Карпатами, Віслою та Середнім Подніпров'ям. Проте матеріали, які б підтверджували цю думку щодо зазначеної території, не виявлені¹⁸. Дослідники західноукраїнських культур і груп ШК поділяють думку про прийшлий характер носіїв цих культур на Подніпров'ї і Волині та їхній зв'язок з більш ранніми групами ШК у Центральній Європі¹⁹.

4. Групу Баальберг культури ЛК²⁰ деякі дослідники пропонують як проміжну ланку між ШК і степовими групами, які піднялися долиною Дунаю в Надтисся. Головним аргументом є наявність в ареалі групи Баальберг (на верхній Ельбі) перших у Центральній Європі великих округлих поховальних насипів, подібних до степових курганів. Проте інвентар, знайдений в пам'ятках типу Баальберг, складається з елементів, властивих культурам ЛК, Баден, Бодрогкерестур і не свідчить про зв'язок з матеріалами степового походження. Конструктивні особливості курганів і особливості поховального обряду досить різні, зокрема: поховання Баальберг — витягнуті, у кам'яних скринях; степові поховання в Надтиссі — скорчені, у простих ямах. Відрізняється також антропологічний тип баальберзької людності від степової («понтійської»). Дж. Меллорі підкреслює наявність значної відстані (500 км) між ареалом Баальберг і найближчими (у Надтиссі) пам'ятками степовиків²¹ та відсутність матеріалів, які б підтвердили думку про «переростання» поховань степового типу у баальберзький²².

5. М. Гімбутас припускає значну участь степової людності в генезі культури кулястих амфор (КА), на базі якої, на її думку, в подальшому мали складатися культури ШК. Утім частина тих елементів, які М. Гімбутас наводить як доказ спорідненості між КА і степовими культурами, з'являється ще в попередній культурі ЛК (яку М. Гімбутас розглядає як автохтонну (Old European) культуру), частина (кургани, поховання з вохрою, елементи орнаменту) спостерігається тільки в східних (пізніх) групах КА, які могли підпасти під вплив з боку степів уже після оформлення культури в цілому, частина (кам'яні скрині, насильницьке умертвіння жінок і рабів тощо) має значно ширший культурно-історичний контекст і не складає особливості північноєвропейських і степових культур²³. Більшість дослідників дотримується поглядів Х. Шумана та Т. Віслянського про зародження найдавнішого базового комплексу КА у басейні Одеру і (або) Вісли²⁴. І.К. Свешніков — дослідник східних груп КА — схиляється до висновку про їхнє походження із заходу²⁵.

6. А. Кошко, розвиваючи ідею степового витоку носіїв спільної і.-е. мови, будує досить складний конструкт: індоєвропейовані середньостогівцями і ранніми ямниками, носії традицій трипільської культури просуваються на Віслу, де беруть участь у складанні групи Матви, яку розглядають зазвичай як один із варіантів культури ЛК (Рис. 3). У подальшому означене населення бере участь у генезі культур кулястих амфор і ШК²⁶, чим, на думку автора, і мав бути зумовлений індоєвропейський характер мови носіїв цих культур (рис. 3).

Ці побудови поки що не дістали широкої підтримки і визнання; Дж. Меллорі вважає їх сумнівними²⁷. В усякому разі на підставі тих небагатьох елементів, які А. Кошко вважає східноєвропейськими за походженням, навряд чи можна стверджувати індоєвропейзацію Центральної Європи через вплив нового населення зі сходу (див. нижче щодо аналогічних пропозицій).

7. Ян Ліхардус звертає увагу на те, що деякі суттєві елементи, властиві для культури лійчастих кубків, знаходять паралелі в матеріалах басейну середнього та нижнього Дніпра (дніпро-донецька та середньостогівська (ССК) культури). Це поховальний обряд, кераміка і сокири так званого *горизонту А* культури ЛК,

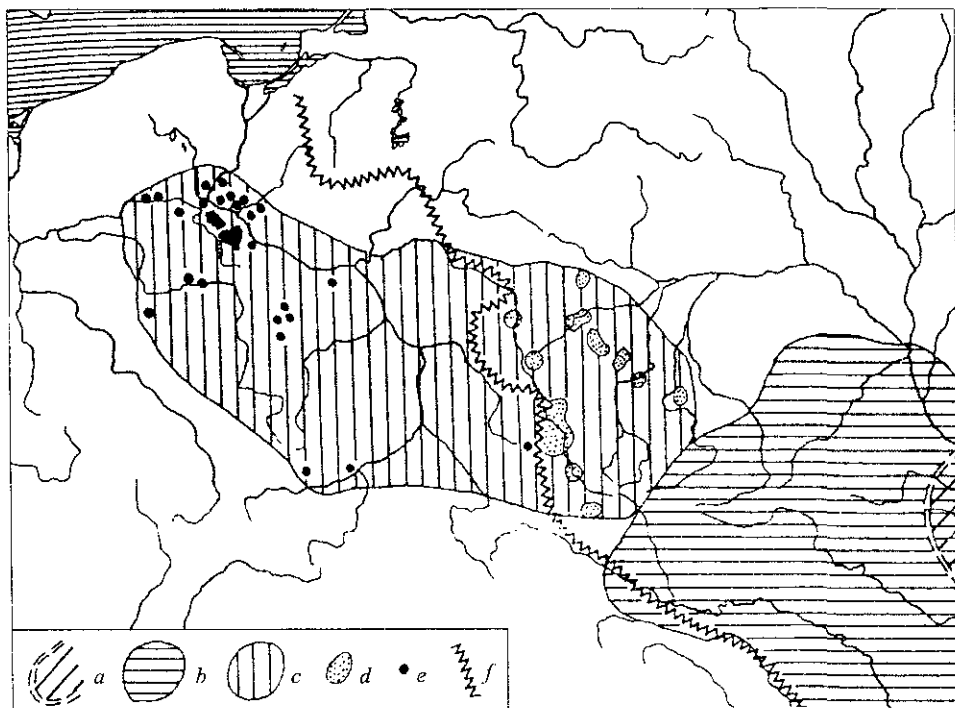

Рис. 3. Знахідки матеріалів із східними (степовими і трипільськими) рисами на півночі Центральної Європи IV тис. до н.е.: *a* — кордон ямної спільноти; *b* — трипільська культура (пізній період); *c* — зона, відкрита східним впливам (за А. Кошко); *d* — східні групи культур лінійчастих кубків; *e* — матеріали зі східними елементами та рисами (група Матви за А. Кошко); *f* — бузько-дністровський геокультурний кордон

доместикований кінь (свідчення найдавнішої появи), подібні типи псалій, поява колеса. На думку Я. Ліхардуса, степова людність із межиріччя Дніпра й Дону піднялася Дніпром і Прип'яттю, перейшла Віслу і розселилася в Північній Європі, де стала одним з основних компонентів культури ЛК.

Опоненти Я. Ліхардуса (зокрема Б. Гультен та А. Гойслер) підкреслюють, що ряд з тих елементів, на які вказує цей автор, є спільними для багатьох культур лісової зони від Скандинавії до Уралу вже в попередній (ранньонеолітичний) час. Зокрема, кераміка горизонту А з очевидністю виводиться від керамічної традиції культури Ертебоалле, що передувала ЛК у північній частині її поширення. Фактів появи найдавнішого свійського коня і нечисленних знахідок псалій, подібних у ЛК і ССК, а також зображень і знахідок колеса, звичайно ж, недостатньо для ствердження етногенетичної спорідненості між культурами. До того ж, серед матеріалів пізнього періоду дніпро-донецької культури на Прип'яті, які, на думку Я. Ліхардуса, опосередковують зв'язок між ССК і ЛК, свідчень наявності свійського коня і колісного транспорту не виявлено. Нарешті, провідний дослідник дніпро-донецької та середньостогівської культур Д.Я. Телегін заперечує можливість витоку в цих культурах основних компонентів культури ЛК²⁸.

Отже, Дж. Меллорі не знаходить серед запропонованих різними авторами припущень і гіпотез достатньо переконливих аргументів на користь просування степового населення до Центральної Європи. На завершення він висловлює надію, що подальші дослідження зможуть краще прояснити ситуацію і знайти остаточну відповідь. Незважаючи на всі незрозумілості і слабкі місця, «степова» версія не здається автору безперспективною, адже наявність значних культурно-історичних зв'язків між Надчорноморсько-Каспійським ареалом і Центральною Європою не викликають сумніву²⁹.

У пізніших своїх працях Дж.П. Меллорі, однак, знову визнає відсутність даних, які підтверджують просування степової людності на захід і північ від басейну Тиси. При цьому він зазначає, що дотримуватися «степової» версії його

змушує не стільки добра узгодженість її з відомими фактами, скільки те, що інші, нині поширені гіпотези узгоджуються із сукупністю необхідних фактів ще гірше³⁰.

Ще один своєрідний варіант версії степової прабатьківщини пропонує американський археолог і етнолог Девід В. Ентоні³¹. Він акцентує увагу на тій обставині, що глибокі зміни в житті давніх суспільств були пов'язані з появою і засвоєнням вершництва і колісного транспорту; разом з тим поширення останніх в Європі (у IV—III тис. до н. е.), імовірно за все, було ініційоване впливами з боку степової зони. Опанування вершництвом і колесом, без сумніву, полегшило переселення і зробило можливим досить швидкі міграції на великі відстані. Саме як «володарі колісниць» і вправні конярі індоєвропейські народи вперше з'являються в історії. В і.-е. «прамові» добре зафіксована термінологія скотарства й колісного транспорту, що, на думку Д. Ентоні, свідчить на користь опанування індоєвропейцями колісного транспорту до початку розпаду мовної єдності.

Блок степових культур 3500—1500 рр. до н. е. ямна спільнота — Суртанда-Ботаї — Афанасєво — Андроново генетично пов'язаний з історичними племенами індоіранської групи³², а степові культури того самого періоду активно впливають на культурний розвиток Центральної і Південно-Східної Європи.

За всіма цими обставинами, саме степова (+ лісостепова) смуга між Дніпром і Волгою (Уралом), де знайдені найдавніші свідчення domestикації коня, була місцем зародження індоєвропейської спільноти. Наполягаючи на жорсткому зв'язку між засвоєнням індоєвропейцями колеса і початком розпаду і.-е. спільноти, Д. Ентоні вважає за необхідне датувати період розпаду \approx 3300—2200 рр. до н. е., тобто зарахувати його початок до ямного часу, а не до середньостогівського, як Дж. Меллорі³³.

Д. Ентоні визнає, що прямих свідчень просування степового населення до Центральної та Північної Європи не знайдено³⁴. Проте, на його думку, масового проникнення степової людності на захід могло й не бути. На суміжні зі степом терени переходили лише невеликі групи, які стимулювали серед місцевого населення зміни, що приводили до затвердження нового способу життя. У зв'язку з цим мова тих конярських (імовірних індоєвропейських) груп, що проникали з боку степів, набувала особливо престижного статусу і далі продовжувала поширюватися хвилеподібно разом з поширенням вершництва, колісного транспорту і пов'язаного з ними комплексу соціальних, економічних і світоглядних змін. Утім традиції розвитку матеріальної культури при цьому здебільшого лишалися місцевими³⁵.

Включаючи до своїх побудов цю модель, Д. Ентоні прямо посилається на теорію *елітно-політарної взаємодії* К. Ренфрю³⁶. Теза про можливість упровадження нової мови через асиміляцію з боку елітної (панівної) верстви є, звичайно, зручною тим, що не потребує чітких і недвозначних археологічних доказів появи прийшлого населення, яке могло здійснювати мовну асиміляцію. Проте для реалізації такої можливості мають бути особливі історичні умови³⁷, і, перш ніж постулювати цю можливість для певного регіону і певного періоду, треба показати наявність відповідних специфічних умов у той самий період, у тому самому регіоні, чого, однак, не було продемонстровано у працях американського дослідника.

Не маючи змоги ні підтвердити, ні заперечити на археологічному матеріалі процес індоєвропеїзації Центральної Європи за умови його перебігу через «елітно-політарну» взаємодію між прийшлими індоєвропейцями та місцевими етномовними формаціями, спробуємо перевірити, як він корелюється з лінгвістичними даними.

З достатньою вірогідністю можна стверджувати, що в разі засвоєння місцевим населенням мови *нечисленного* прийшлого елемента, який, зайнявши соціально значуще (домінуюче) положення, мусив розірвати з багатьма виявами власної культурної традиції, а також опинився в іншому екологічному середовищі, витирання рис попереднього мовного стану (передусім лексичного фонду) не могло бути повним. Насамперед мала зберегтися лексика, яка позначала місцеві природно-географічні реалії, а також, імовірно, деякі побутові, родинні, господарчі, сакральні та інші терміни, що відображують місцеву специфіку, окремі елементи морфології, рештки місцевого ономастикону (зокрема гідроніми) тощо.

Стверджувати це дають змогу дані з інших регіонів поширення і.-є. мов, зокрема тих, що їх, завдяки історичним джерелам, можна розглядати як привнесені зовні: вірменської, індоарійських, тохарських, острівних кельтських, де в значній кількості зафіксовані елементи субстратного (доіндоєвропейського) походження. Досить помітними ці елементи є також в анатолійських, грецькій, латинській мовах тощо³⁸.

Якщо виходити з побудов Д. Ентоні, то на півночі Центральної Європи — в ареалах германських, балтських, праслов'янської мов — мовні сліди доіндоєвропейського населення мають бути не менш відчутними, ніж в Середземномор'ї та Індії. Проте з упевненістю їх фіксують лише на північних окраїнах зазначених ареалів — це фінно-угорський субстрат у російській та латиській мовах і на півночі Скандинавії. У відновлених праслов'янському та спільногерманському лексичних фондах і мовних станах, а також литовській та пруській мовах достатньо відчутних і достатньо архаїчних неіндоєвропейських елементів (у тому числі уральських) не встановлено³⁹.

У той же час германські, балтські і слов'янські мови найповніше зберігають відновлений спільноіндоєвропейський фонд екологічної лексики. Історично та археологічно зафіксовані терени поширення цих мов входять до ареалу архаїчної і.-є. гідронімії, встановленої Г. Крає та В. Шмідтом, де зовсім не виявлено неіндоєвропейських включень⁴⁰, при цьому прослідковується спадкоємність між цим архаїчним гідронімним шаром і балто-слов'янською гідронімією⁴¹.

Усе це (відсутність даних щодо субстрату плюс глибоке місцеве коріння згаданих груп) вказує на дві можливості:

північ Центральної Європи (між Рейном і Дніпром) входила до ареалу формування індоєвропейського мовного ладу (= до прабатьківщини ІЄ);

міграційна хвиля носіїв і.-є. мови зовні була настільки потужною, що повністю стерла місцеве населення і прийшла людність заново заселила цей простір.

Оскільки археологічні матеріали не дають підстав для прийняття другої можливості (що, як згадано вище, визнає і Д. Ентоні), побудови щодо індоєвропейської Центральної і Східної Європи невеликою верствою соціально-домінуючого населення не можуть бути визнані вдалимими. Відповідно не може бути визнана вдалою і позиція Д. Ентоні.

Варто також зазначити, що датування Д. Ентоні розпаду індоєвропейської мовної єдності III тис. до н. е. лише на основі транспортної термінології і найдавніших знахідок колеса є методологічно хибним, оскільки наявність спільної культурної термінології можна пояснювати не лише появою її в умовах нерозчленованої індоєвропейської єдності, а й контактами між окремими і.-є.-мовними групами на ранніх етапах їх незалежного розвитку⁴². Більшість мовознавців вважає, що розпад мав початися раніше (можливо, значно раніше) від ≈ 3500 р. до н. е.⁴³

Безперечно, у подальшому оволодіння колесом відіграло дуже важливу роль, і значною мірою саме завдяки цьому фактору і.-є.-мовне населення поширюється до кордонів Китаю, Індії, Ірану. У цьому випадку запропоновані Д. Ентоні⁴⁴ моделі міграцій є цілком слушними. Проте активне використання і.-є.-мовними етнічними групами колісного транспорту в ранньоісторичний та передісторичний періоди зовсім не обов'язково означає, що якийсь із центрів винайдення і найдавнішого застосування колісного транспорту мав відповідати центру зародження і перших міграцій індоєвропейців (так само, наприклад, центри винайдення і найдавнішого застосування вогнепальної зброї не відповідають центрам зародження тих етносів (націй), які, користуючись цією зброєю, значно збільшили простір свого поширення).

Отже, лишається констатувати, що, незважаючи на всі позитивні моменти і безсумнівну цінність наукових розробок Дж.П. Меллорі та Д.В. Ентоні, вони, на жаль, не набагато наближають нас до вирішення проблеми індоєвропейської прабатьківщини.

Із праць українських прибічників і послідовників степової концепції М. Гімбутас слід особливо відзначити відомі праці Ю.В. Павленка⁴⁵. Ю. Павленко робить спробу здійснити синтез основних положень степової версії з розробками сучасних лінгвістів — В. Ілліча-Світича, Т. Гамкрелідзе, В. Іванова, В. Андрєєва, С. Старостіна та ін. На широкому історичному тлі він розгортає кар-

тину еволюції індоєвропейської спільноти від моменту її зародження до завершення розпаду і появи на історичній арені окремих і.-е. гілок. Корелюючи між собою мовні та археологічні дані, автор намагається всебічно розглянути кожен етап розвитку індоєвропейського «праетносу», включаючи соціально-економічні та культурно-побутові аспекти, відносячи з сусідніми етномовними утвореннями тощо. Дещо поглиблюючи, порівняно із Дж. Меллорі, час існування і.-е. мовної та культурної єдності, Ю. Павленко ідентифікує цю єдність із маріупольською спільнотою (V тис. до н. е.) та її більш ранньою мезолітичною підосною в степах. Середньостогівсько-хвалинська епоха відповідає, за Ю. Павленком, уже раннім етапам диференціації єдності, які він ретельно прослідковує на археологічних даних, відштовхуючись від лінгвістичної дериваційної схеми Гамкредіде — Іванова.

Масштабні і безперечно цікаві побудови автора наштовхуються на нерозробленість, здавалося б, другорядної, але принципово важливої деталі — питання про заселення вихідцями зі степу Центральної Європи. Ю. Павленко повторює тезу М. Гімбутас про надчорноморські витоки кулястих амфор⁴⁶, а також постулює східне, зрештою, степове походження і для носіїв центральноєвропейських культур шнурової кераміки, повертаючись до вже застарілої теорії, від якої ще на початку 1970-х років була змушена відмовитися і сама М. Гімбутас (див. вище). Якихось новітніх даних і розробок, які дали б змогу переглянути усталені погляди на походження «спільноєвропейського горизонту» культур ШК з областей Південно-Східної Німеччини, автор при цьому не наводить⁴⁷.

Питання співвідношення і хронології різних груп культури кулястих амфор ґрунтовно, з опорою на новіші матеріали і результати каліброваних датувань, розглянуті в монографії Мажени Шміт⁴⁸. Дослідниця доходить висновку про пізні хронологічне положення східних груп культури щодо західних і північно-західних груп. Найдавніші матеріали культури КА походять, згідно з М. Шміт, з Куявії — вони майже на 1000 років старші за східні групи з Волині й Поділля, а також суттєво давніші за матеріали кемі-обинської культури та інших степових формацій, в яких Ю. Павленко вбачає прототип «амфорників», посилаючись передусім на подібність поховального обряду.

Слід принагідно підкреслити, що, попри лінгвістичні дані, використання яких у контексті цієї проблематики, є, безперечно, абсолютно необхідним, *пов'язує дійсторичне минуле із історичною добою лише та низка археологічних матеріалів, хронологічне і генетичне співвідношення яких не викликало б принциптивних заперечень у фахівців. Тільки це може слугувати дійсно переконливим обґрунтуванням будь-якої версії походження і прабатьківщини індоєвропейців*. Оскільки Ю.В. Павленко такої низки матеріалів не наводить (в усякому разі стосовно західного напрямку індоєвропеїзації), доводиться констатувати, на жаль, що без цього вся його детально розроблена й містка модель «зависає у повітрі».

Отже, як видно, однією з найменш з'ясованих і найбільш уразливих складових «степової» концепції є питання про індоєвропеїзацію Центральної Європи. Маємо тут таку ситуацію: археологічно не прослідковується різка зміна в складі населення, лінгвістика ж не дає підстав говорити про напластування різнорідних мовних стратів. Останнє, очевидно, спостерігалось б у разі поступового просування сюди невеликих і.-е.-мовних груп і асиміляції ними чисельно переважного корінного населення.

Спробу розрішити цю суперечність здійснює відомий український археолог Л.Л. Залізник (рис. 4)⁴⁹. На його думку, носії мезолітичних культур кола постмаглемозе, що з узбереж Балтійського й Північного морів розселились у VI тис. до н. е. на низинах Центральної Європи, розмовляли *праіндоєвропейськими* діалектами — звідси і.-е. гідронімія в Центральній Європі та «лісова» лексика у спільній і.-е. мові⁵⁰. Просунувшись на сході до Дніпра й Дінця, групи праіндоєвропейського етномовного масиву поступово просуваються в лісостеп і степ, де згодом вони під впливом сусідів засвоюють відтворювальне господарство, разом з цим опановуючи конярство. Чисельно зростаючи, ця людність поступово трансформується в скотарське рухливе мілітаризоване суспільство, набуваючи тим самим *власне індоєвропейських* ознак. Далі, відповідно до побудов М. Гімбутас,

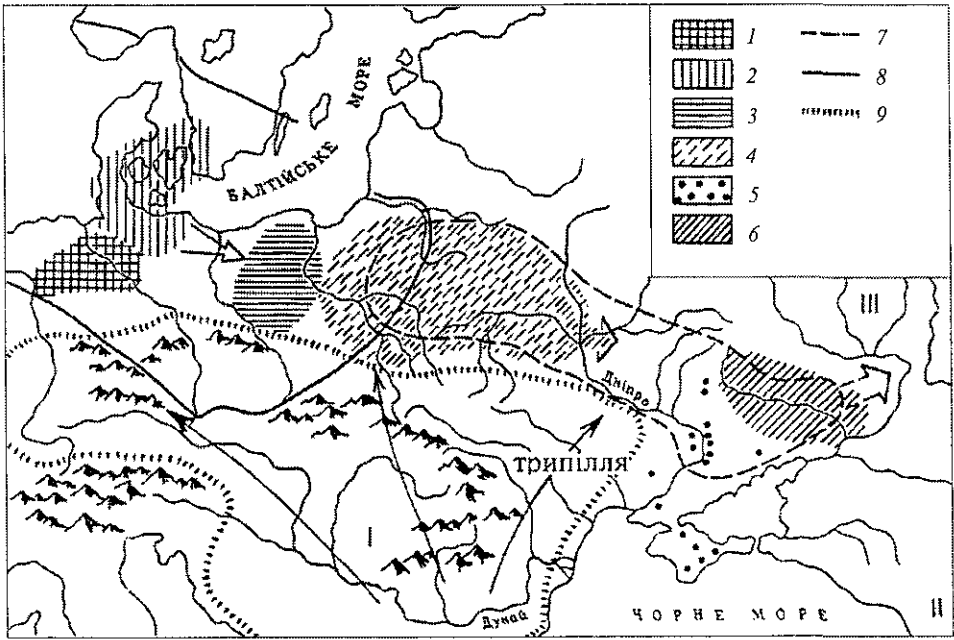

Рис. 4. Пізньомезолітичне і неолітичне підгрунтя індоєвропейців (за Л.Л. Залізняка): 1–6 — культури та матеріали постаглемозького кола; 7 — ранній “лісовий” неоліт з гребінцевою керамікою; 8 — культура ліщастих кубків; 9 — балканський неоліт; цифри на схемі: I — балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження, II — пракартвели Кавказу, III — прафініно-угри

Дж. Меллорі та ін., з Дніпро-Донських степів індоєвропейці поширюються в Азії та Балканах, всюди розносячи з собою властивий їм ранньоскотарський мілітарний комплекс культури (рис. 4).

Становлення ранньоскотарського культурного комплексу в степу — лісостепу України слугувало імпульсом для розгортання аналогічних процесів і в лісовій зоні Центральної Європи (культури кулястих амфор і шнурової кераміки), що дає Л.Л. Залізнику підстави пов’язувати з цим імпульсом також процес індоєвропейзації. «Справа полегшувалася спорідненістю північнопричорноморських номадів з праіндоєвропейцями території Німеччини...», — зазначає він ⁵¹.

Отже, Л.Л. Залізник намагається «прорвати» із заходу культурний бар’єр між Північною і Центральною Європою та степовою зоною, що його так і не «подолали» прибічники степової прабатьківщини зі сходу, однак при цьому він залишається на позиціях тієї ж степової версії.

Не вдаючись у деталі археологічного обґрунтування побудов Л.Л. Залізника (який, на відміну від авторів попередніх концепцій, розглянутих у цій статті, фахово досліджує матеріали, які кладе в основу своєї концепції), вважаю за потрібне зазначити деякі суперечності лінгвістичного аспекту проблеми, які незапобіжно спливають у разі прийняття цієї версії.

Постульована Л.Л. Залізником «праіндоєвропейська» людність лісових низин, очевидно, мала характеризуватися специфічними, особливо архаїчними, мовними рисами, оскільки вона не дорівнює «власне» індоєвропейцям, що сформувалися в українських степах. Оскільки ж тотальної навали зі степів і повної асиміляції мешканців півночі Центральної Європи (=«праіндоєвропейців») концепція Л.Л. Залізника не передбачає, нащадки населення, яке утворило «праіндоєвропейський» етномовний континуум, мали зберегти у своїх мовах архаїчні риси, що відображують саме *праіндоєвропейський* стан мовлення. Проте у мовах германців, балтів і слов’ян, які успадкували означені лісові низини, немає елементів, які б свідчили про те, що предки цього населення відокремилися від індоєвропейського кореня раніше за інші мовні групи, а тим більше ще на праіндоєвропейському рівні ⁵².

Реконструйовану Г. Крає індоєвропейську гідронімію Центральної Європи, ставши на позицію Л.Л. Залізняка, слід було б визнати «праіндоєвропейською», що абсолютно неможливо, оскільки вона має живий зв'язок із пізнішою балтською гідронімією, ніби продовжуючись у ній упритул до сьогодення⁵³, хоча балтські мови, незважаючи на їхній архаїчний характер, неможливо кваліфікувати як праіндоєвропейські.

Означені суперечності легко вирішуються тим, що з «праіндоєвропейців», якими були, за Л.Л. Залізником, носії згаданих мезолітичних, а також ранньонесолітичних лісових культур між Рейном і Дніпром — Дінцем, знімається префікс «пра-», тобто в них, очевидно, належить вбачати вже «справжніх» індоєвропейців, якщо, звичайно, критерієм «індоєвропейськості» вважати певний мовний стан (а інакше бути не може — поняття «індоєвропейці» було і поки що лишається сучасним), а зовсім не рівень і характер культури.

Утім розгляд цього питання виходить за рамки статті.

¹ Див., зокрема, публікації в *The Journal of Indo-European Studies* (далі — JIES).

² Викладене не стосується пам'яток нижньодунайського регіону, ранню появу в якому вихідців з Надчорномор'я визнавала більшість дослідників починаючи вже з 1950-х років.

³ *Buchwaldek M. Corded Pottery Complex in Central Europe* // JIES. — 1980. — 8, N 3&4. — P. 394—401; *Sochacki Zd. The relationship between the Baden culture and the south-east European Cultures* // Ibid. — 1985. — 13. — N 3&4. — P. 257—268; *Koško A. The migration of steppe and forest-steppe communities into Central Europe* // Ibid. — 1990. — 18. N 3&4. — P. 309—329; *Koško A. The Vistula-Oder Basins and the Nord Pontic Region* // Ibid. — 1991. — 19, N 3&4. — P. 235—258.

⁴ *Sochacki Zd. The Baden Culture* // *Archaeologia Polonia*. — 1981. — N 20. — P. 27—63; *Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen*. — Bonn, 1983. — S. 94-98; *Makkay J.A. Neolithic Model of Indo-European Prehistory* // JIES. — 1992. — 20, N 3&4. — P. 203—207; *Häusler A. Zum Ursprung der Indogermanen...* // *Ethnografische-Archäologische Zeitschrift*. — 1998. — 39. — S. 1—46.

⁵ *Mallory J.P. In Search of Indo-Europeans*. — London. — 1989. — 288 p.

⁶ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 207—210.

⁷ *Op. cit.* — P. 225—226.

⁸ *Op. cit.* — P. 230—231.

⁹ Дет. це питання розглядають: *Parpola Asko. Formation of the Aryan Branch of the Indo-European* // *Language and Archaeology*. — London, 1994. — Vol. 3; *Курзьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии?* — М., 1994. Їхні висновки в основному збігаються з висновками Дж. Меллорі.

¹⁰ *Mallory J.P. Op. cit.* — P.239—241; *Мерперт Н.Я. Об этнокультурной ситуации IV—III тыс. до н. э. в Циркумпонтийской зоне* // *Древний Восток. Этнокультурные связи*. — М., 1988. — С. 7—36; *Черных Е.Н. Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоєвропейцы* // Там же. — С. 37—57; *Sochacki Zd. The relationship between the Baden culture and the south-east European Cultures* // JIES. — 1985. — 13, N 3&4. — P. 257—268.

¹¹ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 241.

¹² Див., зокрема: *Mellaart J. Anatolia and the Indo-Europeans* // JIES. — 1981. — 9, N 1&2. — P. 135—149; *Yakar J. The Indo-Europeans and their impact on Anatolian cultural development* // Ibid. — 1981. — P. 94—112.

¹³ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 231—233.

¹⁴ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 246—248; *Mallory J.P. The Chronology of the Early Kurgan Tradition (Part II)* // JIES. — 5, N 4. — P. 358; *Jażdżewski K. Pradzieje Europy Srodkowej*. — Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdan'sk. 1981. — S. 255—256.

¹⁵ Див., зокрема: *Артеменко И.И. Среднеднепровская культура* // *Археология Украинской ССР*. — К., 1985. — Т. 1. — С. 364—369; *Бондарь Н.Н. Культуры шнуровой керамики и их роль в древней истории Европы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук*. — К., 1981.

¹⁶ *Mallory J.P. In Search...* — P. 246—247.

¹⁷ *Kilian L. Zum Ursprung der Indogermanen*. — Bonn, 1983. — S. 80, 94—96.

¹⁸ *Mallory J.P. Op. cit.* — P. 249. Пор.: *Buchwaldek M. Corded Pottery Complex...* — P. 394; *Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери*. — К., 1974. — С. 183.

¹⁹ *Свешников И.К. Зазн. праця*. — С. 155—156, 169—183; *Свешников И.К. Культура шаровидних амфор* // *Археология Украинской ССР*. — К., 1985. — Т. 1. — С. 371—381.

²⁰ Деякі дослідники надають переваги визначенню культура Баальберг спільноти ЛК.

²¹ *Не завжди*, до того ж, оговорюється, які саме пам'ятки мають на увазі: якщо «поховання з вохрою», що відповідають у часі «класичному» етапу ямної культури, то вони мають

бути пізнішими від часу появи пам'яток типу Баальберг (пор. *Mallory J.P.* Op. cit. — P. 246; *Мэллори Дж.П.* Индоевропейские прародины: Пер. с англ. // ВДИ. — № 1. — 1997. — С. 80; *Gimbutas M.* Die Zivilisation der Götting. Die Welt des Alten Europa. — Berlin, 1996 — S. 462, 496.

²² *Mallory J.P.* In Search... — P. 246—250; Див. також *Kilian L.* Op. cit. — S. 96—97.

²³ *Mallory J.P.* In Search... — P. 251; *Мэллори Дж.П.* Индоевропейские прародины... — С. 80; *Свешников И.К.* Культура шаровидных амфор... — С. 285—296.

²⁴ Див., зокрема: *Монзайт А.Л.* Археология Западной Европы. Каменный век. — М., 1973. — С. 279; *Mallory J.P.* In Search... — P. 251; *Szmit M.* Between West and East: People of the Globular Amfora culture in Eastern Europe. — Poznań, 1999.

²⁵ *Свешников И.К.* Зазн. праця. — С. 291.

²⁶ *Koško A.* The migration of steppe...; *Koško A.* The Vistula-Oder Basins... .

²⁷ *Mallory J.P.* Op. cit. — P. 251.

²⁸ Op. cit. — P. 251—253.

²⁹ Op. cit. — P. 254, 264.

³⁰ *Мэллори Дж.П.* Индоевропейские прародины... — С. 79—80.

³¹ *Anthony D.W.* The Archaeology of Indo-European origins // JIES. — 1991. — 19, N 3&4. — P. 193—222.

³² *Anthony D.W.* Op. cit. — P. 203—207.

³³ Op. cit. — P. 198—201.

³⁴ Op. cit. — P. 208—214.

³⁵ Причому якщо для придунайських областей цей процес стверджується автором з достатньою впевненістю (*Anthony D.W.* Op. cit. — P. 208, 210, 216), то для області культур ШК він припускається із застереженнями «може бути», «імовірно» і т. п.

³⁶ *Anthony D.W.* Op. cit. — P. 212.

³⁷ Цей висновок випливає з того, що історичні приклади свідчать про крайню рідкість перейняття місцевою людністю мови нечисленної соціально домінуючої верстви.

³⁸ Зокрема, див. щодо цього: *Баян Л.С.* Древняя Европа и индоевропейская проблема // История Европы. — М., 1988. — Т. 1: Древняя Европа. — С. 98; *Барроу Т.* Санскрит. — М., 1976. — С. 352—360; *Иванов Вяч. Вс.* Хеттский язык. — М., 1963. — С. 16—17; *Калыгин В.П., Королев А.А.* Введение в кельтскую филологию. — М., 1989. — С. 20—23; 158; 199—201; *Нерозник В.П.* Палеобалканские языки. — М., 1978. — С. 211—212; *Откупщиков Ю.В.* Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации. — Л., 1988. — С. 9—11, 112. Незважаючи на те, що субстратні елементи в більшості згаданих мов є досить значними (вони є і в лексиці, і в ономастиці, і в морфології та фонетиці), у жодному випадку немає підстав уважати, що індоєвропейізація відповідних регіонів здійснювалася через проникнення чисельно незначних груп, які захоплювали панівне положення. Субстратні елементи свідчать про поглинання місцевого інгредієнта прийдшим, але не дають змоги встановити процентне співвідношення і конкретизувати характер відносин між субстратом і суперстратом.

³⁹ Пор., зокрема: *Прокош Э.* Сравнительная грамматика германских языков / Пер. с англ. — М., 1954. — С. 11. 334; *Witchak K.* The Pre-Germanic Substrata and the Germanic Maritime Vocabulary // The Indo-Europeanization of North. Europe. Inter. conf. in Memoriam Marija Gimbutas. — Vilnius, 1994. — P. 29—30; *Баян Л.С.* Указ. соч. — С. 98. Спроби довести наявність доіндоєвропейського субстрату в цих мовах робилися багато разів (серед недавніх праць це, зокрема: *Polome E.C.* The Indo-Europeanization of Northern Europe: the linguistic evidence // JIES. — 1990. — 18, № 3&4. — P. 331—338; *Huld M.* The Linguistic Typology of the Old European Substrate... Ibid. — P. 389—424), однак вони не призвели до позитивного результату. Це питання детальніше буде розглянуто в моїй монографії, що готується до друку.

⁴⁰ Див. *Kilian L.* Zum Ursprung der Indogermanen... — S. 54—57, 66; *Агеева Р.А.* Происхождение имен рек и озер. — М., 1985. — С. 81, 82, 89.

⁴¹ Пор.: *Vanagas A.* Lietuvių hidronimių etimologinis žodynas. — Vilnius, 1981; *Ванагас А.П.* Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов // Этнические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. — Рига, 1980. — С. 119—122; *Топоров В.Н., Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962.

⁴² *Конча С.В.* Проблема спільноіндоєвропейської культурної термінології // Мовознавство. — 1998. — № 1. — С. 54—62; *Күзьмина Е.Е.* Колесный транспорт и проблемы этнической и социальной истории... // ВДИ. — 1974. — № 4. — С. 68—87.

⁴³ *Георгиев В.И.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. — М., 1958. — С. 273—283; *Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. — Т. 2. — С. 863—865, 416; *Kilian L.* Op. cit. — S. 57—58, 70.

⁴⁴ *Anthony D.W.* Op. cit. — P. 194, 203—207; *Anthony D.W.* The Kurgan Culture, Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: a Reconsideration // Current Anthropology. — 1986. — 27, № 4. — P. 291—313.

⁴⁵ Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 40—90; Павленко Ю.В. Праสлавяне и Арии. Древнейшая история индоевропейских племен. — К., 2000.

⁴⁶ Павленко Ю.В. Передісторія... — С. 87—89; Павленко Ю.В. Праславяне... — С. 131—132.

⁴⁷ Павленко Ю.В. Передісторія... — С. 89—90 і вище; Павленко Ю.В. Праславяне... — С. 135—137.

⁴⁸ Szmít M. Between West and East: People of the Globular Amfora culture in Eastern Europe. — Poznań, 1999. Як вже зазначено, висновки авторки не є чимсь принципово новим — вони підтверджують поширену «вісло-одерську» теорію походження культури КА (див. пос. 24).

⁴⁹ Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 78—101; Його ж. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — 248—265.

⁵⁰ Залізник Л.Л. Нариси... — С. 96—99.

⁵¹ Там само. — С. 100.

⁵² Див. Конча С.В. Диференціація індоєвропейської спільноти // Магістеріум. Вип. 6: Археологічні студії. — К., 2001. — С. 57—63.

⁵³ Див. посилання 41.

Одержано 05.03.2002

С.В. Конча

«СТЕПНАЯ» КОНЦЕПЦИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ИНДООЕРОПЕЙЦЕВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Рассматриваются современные варианты гипотезы о прародине носителей индоевропейских языков в степной зоне Европы. Анализ построений ведущих западных сторонников этой гипотезы — Дж.П. Мэллори и Д.В. Энтони — позволяет сделать вывод о невозможности приведения «степной» модели в соответствие со всей совокупностью накопленных на сегодня данных (что признает в одной из последних работ Дж. Мэллори).

Главная проблема — археологическое обоснование проникновения достаточно массовых групп выходцев из степной зоны в северные районы Центральной Европы (области формирования балтов, германцев, славян). Рассмотренные попытки решения этой проблемы (включая последнюю работу известного украинского историка Ю.В. Павленко) не могут быть признаны удовлетворительными. Предложение Л.Л. Залізняка считать этнической подосновой индоевропейцев, сформировавшихся окончательно в степях Украины, мезо- и неолитическое население лесных низин между Рейном и Днепром фактически означает отход от «степной» парадигмы индоевропейской прародины и подводит к необходимости возрождения на новом уровне центральноєвропейской версии.

S.V. Koncha

THE «STEPPE» CONCEPT OF ORIGIN OF INDO-EUROPEANS, CURRENT STATE

The article discusses modern alternatives of a hypothesis regarding the foremotherland of Indo-European languages native speakers from the steppe zones of Europe. Analysis of the hypotheses suggested by the leading western supporters of the theory — J.P. Mellory and D.V. Antony permits coming to a conclusion that the «steppe» model does not conform to the total amount of accumulated data, what is recognized by J. Mellory himself in one of his last works.

The main problem is archaeological grounding of penetration of considerably large groups of comers from the steppe zone to the northern regions of the Central Europe (area where the Balts, Germans, Slavs have formed). The regarded attempts of solving this problem (including the last work by a famous Ukrainian historian Yu.V. Pavlenko) are not satisfactory. L. Zaliznyak's suggestion to consider Meso-Neolithic population of forest lowlands between the Rheine and the Dnieper Rivers as ethnic sub-foundation of the Indo-Europeans which had eventually formed in the steppes of Ukraine practically means deviation from the «steppe» paradigm of Indo-European foremotherland, and makes it a necessity to restore the Central-European version at a new level.